

zijn essay de delicate balans in Frankrijk tussen fundamentele republikeinse principes en de groeiende behoefte van moslims om zich als minderheid te manifesteren. De bundel wordt afgesloten met een bijdrage van James Kennedy waarin hij Frankrijk en Nederland vergelijkt. Hij sluit niet uit dat de Franse en Nederlandse tradities van omgang met religieuze diversiteit naar elkaar toegroeien. Een indicatie daarvoor zijn niet alleen stemmen in het Nederlandse publieke debat die pleiten voor een striktere scheiding tussen kerk en staat maar ook in de Franse politiek voor meer ruimte voor 'positieve' manifestaties van religie in de publieke sfeer.

Uiteraard laat deze bundel van beperkte omvang veel thema's onbesproken. Zo wordt er niet ingegaan op de ontvangst in Frankrijk en Nederland van religieuze nieuwkomers afkomstig uit christelijke landen. Het zou buitengewoon interessant zijn om de receptie van niet-westerse moslims en niet-westerse christenen in deze twee landen met elkaar te vergelijken. Onbevredigend is dat de bundel niet meer duidelijkheid verschaft over de verklarende kracht van het centrale concept van 'civil culture'. De auteurs spreken elkaar op dit punt openlijk tegen, maar in de bundel wordt nagelaten dit punt verder uit te diepen. Dit neemt niet weg dat de bundel over een belangwekkend en intrigerend onderwerp gaat en zeer de moeite van het lezen waard is.

Sipco Vellenga

(Als godsdienstsocioloog verbonden aan de opleiding Religiestudies van de Universiteit van Amsterdam)

Derksen, Guido, Martin van Mousch & Jop Mijwaard (2010), *Geïllustreerde Atlas van het Hiernamaals*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, pp. 224, ISBN 9789046809020, € 27,50.

De veelbelovende titel van dit boek is in meerdere opzichten dubbelzinnig en intrigerend. Een atlas is gewoonlijk een boek met kaarten van geografische eenheden, b.v. landen of zeeën, fysieke en concrete plaatsen, die we kunnen bezoeken. Niemand heeft het hiernamaals bezocht. Kaarten waren tot nog niet gemaakt van hemel of hel, wel beschrijvingen. Dit boek voert toch nogal wat hemel- en heltoeristen op, die zich ooggetuigen noemen. Bekende zoals de Zweed Swedenborg naast de Ierse monnik Brandaan en de minder bekende zoals de, eveneens Ierse, ridder Pontanus.

Het is een geïllustreerde atlas, d.w.z. naast de kaarten vinden we vele illustraties in mooie kleuren bekend en minder bekend, ontleend aan eeuwen (kunst)geschiedenis. De uitgever prijst op de kaft het boek aan als "kijk en leesboek over het hiernamaals zoals nog nooit eerder verschenen". Dat kan waar zijn; het idee van een atlas in dit schemergebied is nog nooit vertoond, maar daarom juist valt mij het boek tegen. De kaarten zijn vol details, kleurig en fleurig maar helpen niet om de verschillende verbeeldingen te visualiseren en

te begrijpen. Ze lijken ook soms min of meer op elkaar, terwijl ze nogal verschillende voorstellingen visualiseren. De legenda die de kaarten ondersteunen, helpen ook niet echt.

Het werk geeft een overzicht van de denkbeelden over het hiernamaals door de tijd heen; van Mesopotamië tot heden. Het vat ook de gebruikelijke en populaire ideeën over voortbestaan na de dood, zoals die tot voor kort gangbaar waren in de grote wereldgodsdiensten, samen. Wat dat betreft is het nogal traditioneel. Dat de katholieke kerk het vagevuur maar ook de hel niet langer projecteert in het hiernamaals is de auteurs ontgaan. Zijn de gangbare islamitische beelden over het hiernamaals afkomstig uit de Koran of de Hadith? Worden die overal nog onverkort aangehangen?

Voor wie is dit boek bedoeld? Het kan niet bedoeld zijn voor een geschoold publiek. Daarvoor is het te veel een samenvatting van de bekende verhalen en opvattingen zonder deze in een context te plaatsen of in hun samenhang te laten zien, en hun functie aan te geven in de tijd dat ze verteld werden. De auteurs lichten ook hun selectie van de voorstellingen niet toe. Waarom bijvoorbeeld het visioen van de middeleeuwse Tyndale opgenomen en niet de reis van Oven naar het vagevuur uit de zelfde periode?

Het is ook niet iets voor de spiritueel geïnteresseerden of de twijfelaars aan het voortbestaan na de dood. Het spreekt niet over hedendaagse vormen van geloof in het hiernamaals zoals bijna-doodervaringen of voortbestaan via internet. Het geeft argumenten voor noch tegen. Daarom is het ook niet interessant voor godsdienstwetenschappers of theologen. Voor de liefhebbers van atlasen? Ik schreef boven al dat tekst hard nodig is om de kaarten überhaupt te kunnen lezen. Zelfs niet voor de liefhebbers van gruwelverhalen, terwijl de gedetailleerde beschrijvingen van hellepijnen en duivelse marteltechnieken in vele bloederige, hete en pijnlijke scènes volop in de bronnen aanwezig zijn: deze details worden de lezer onthouden.

Ik moet toegeven dat ik af en toe iets nieuws leerde, Pontanus b.v. kende ik niet, maar de fundamentele vraag blijft voor mij of de verbeelde werkelijkheid van het hiernamaals in geografische kaarten te vangen is. Het boek laat zelf zien in zijn illustraties dat kunstenaars dat beter kunnen dan geografen.

Nico T.M. Vink
(Amsterdam)

Martin, D. (2011), *The Future of Christianity: Reflections on Violence and Democracy, Religion and Secularization*, Farnham: Ashgate, pp. 230 + ix, ISBN 9781409406693, £15.29.

'The future of Christianity' is een wat misleidende titel. Wat de Britse godsdienstsocioloog duidelijk wil maken is dat er zeker niet zoiets is als 'the' future. Zijn nieuwste boek is een pleidooi om de complexiteit van de aan- en afwezigheid van religie in een bepaalde samenleving te erkennen. Daarbij doet Martin amper uitspraken over de toekomst van het christelijk geloof. Het enige wat hij erover zegt is dat het onzin is om te beweren dat